

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА
АКАДЕМІЯ»**

Факультет психології, політології та соціології

Кафедра політичних теорій

БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА

на тему:

«Ідея парламентаризму в політичній думці в Україні»

Виконав студент 4 курсу 2 групи
галузі знань 05 «Соціально-політичні
науки»

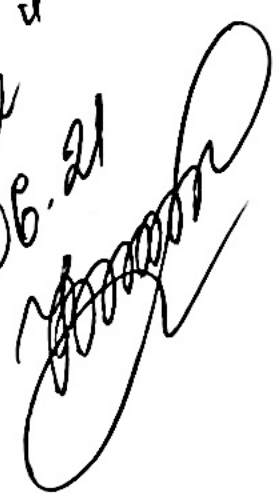
напряму підготовки 052 «Політологія»

Чабанов Ярослав Олександрович

Керівник: к.політ. н., доцент Пехник А.В.

Рецензент: к.політ. н., доцент Завгородня
Ю.В.

*Задано на
зробу
22.06.21*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ.....	6
1.1. Сутність парламентаризму: зарубіжні та вітчизняні концептуальні підходи.....	6
1.2. Загальні аспекти становлення парламентаризму.....	12
РОЗДІЛ II. ВИТОКИ ІДЕЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ.....	23
2.1. Розвиток ідей парламентаризму в Україні.....	23
2.2. Реалізація ідей парламентаризму в період відродження української державності в першій половині ХХ ст.....	33
2.3. Культура парламентаризму в сучасній Україні.....	45
ВИСНОВКИ.....	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	56

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Демократичний транзит в Україні нерозривно пов'язаний з розвитком парламентаризму. Парламентаризм в системі державного управління виникає багатограним державно-політичним і соціально-правовим явищем. А парламентська діяльність - формою народного представництва в умовах функціонування правової держави і демократизації суспільства як основи суверенної державного розвитку.

Розуміння парламентаризму як інституту нормативно-правового закріплення системи народного представництва у формі представницької демократії актуалізує пріоритетність обліку наступних його основних аспектів:

- парламентаризм - реальний політико-правовий інститут, що втілює в собі єдність представницької і законодавчої влади в суспільстві, де існує розподіл влади;

- парламентаризм - особливий випадок розширення влади парламенту і утворення парламентської уряду;

- парламентаризм - ідейно-теоретичну концепцію, що служить науковим обґрунтуванням необхідності парламенту як інституту, в компетенцію якого входить виконання чітко окреслених суспільних функцій.

Сутність парламентаризму полягає в збереженні пріоритету демократичного представництва при фактичному дистанціювання представників від виборців, які делегували їм на обмежений часовими рамками термін свою волю і владу.

Витоки ідей парламентаризму у Європі мають досить глибоке коріння. Водночас в українській політичній думці ведеться дискусія щодо генези концепцій парламентаризму і представницької демократії. Безумовно витоки представницької демократії містяться в діяльності віча періоду Київської Русі, боярських рад Галицько-Волинської держави, діяльності Сейму Великого князівства Литовського Руського і Жемантійського, а також у діяльності Сейму часів Речі Посполитої і козацьких рад Війська Запорозького.

Однак сучасне розуміння парламентаризму відповідає концепціям політичних мислителів XIX і XX століття у вітчизняній політичній думці. Зокрема В. Костомаров, М. Драгоманов, Т. Шевченко, заклали ідеї представницької демократії у межах української республіки. М. Міхновський, В. Липинський, М. Грушевський, В. Винниченко, К. Левицький розвинули ідеї парламентаризму і долучились до процесу їх політико-правового закріплення.

Таким чином на сьогодні є актуальним дослідження ідей парламентаризму у вітчизняній політичній думці, адже вони у певній мірі знайшли своє вираження у сучасній українській державності.

Теорії парламентаризму присвячено значну кількість праць. Визначальний вплив на становлення та розвиток парламентаризму в Європі та світі справили праці західноєвропейських мислителів Ж. Бодена, Т. Гобса, Л. Дюгі, І. Канта, Д. Локка, Н. Мак'явеллі, Ш. Монтеск'є та багатьох інших.

Не зважаючи на те, що низка вітчизняних вчених (А. Гальчинський, Ю. Древаль, О. Копиленко, О. Литвиненко, А. Мережко, В. Паламарчук, М. Паламарчук, В. Селіванов, О. Скрипнюк, А. Француз, В. Шаповал та ін.) досліджувала і висвітлювала передумови парламентаризму, історію його становлення, розвиток, сучасний стан, залишаються певні проблеми і дискусійні питання.

Метою даного дослідження є дослідження ідей парламентаризму в політичній думці в Україні.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення наступних завдань:

- дослідити сутність парламентаризму: світові та вітчизняні інтерпретації;
- визначити загальні аспекти становлення парламентаризму;
- здійснити дослідження становлення ідей парламентаризму в Україні;
- проаналізувати політико-правове вираження концепцій парламентаризму у процесі відродження Української держави в першій половині XX ст.
- дослідити особливості реалізації парламентаризму та проявів його культури в сучасній Україні.

Об'єктом дослідження: виступає теорія парламентаризму.

Предметом дослідження є вітчизняні концепції парламентаризму, їх становлення та реалізація в історичній ретроспективі.

Методи дослідження. Серед загальнонаукових методів у дослідженні використовувався логічний метод, що дозволив виділити логічні структурні частини та змістовні складові понять та термінів, які досліджуються у роботі і є основою для визначень та узагальнень.

Інституційний метод дозволив виявити основні закономірності становлення парламентаризму, а історичний - визначити специфіку формування та реалізацію на практиці парламентаризму. За допомогою структурно-функціонального методу визначено структурні компоненти парламентаризму, їх функції та взаємозв'язки.

Структура роботи. Робота складається вступу, п'яти підрозділів, що об'єднані в два розділи, висновку та списку літератури. Загальний обсяг роботи складає 61 сторінку. Список використаних джерел містить 62 найменування.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

1.1. Сутність парламентаризму: зарубіжні та вітчизняні концептуальні підходи

Парламентаризм як соціально-політична категорія - явище складне і багатовимірне. При визначенні парламентаризму як предмету наукового дослідження виникає низка проблем методологічного характеру.

Парламентаризм завжди знаходився і знаходиться в центрі уваги дослідників широкого кола. До вивчення даного феномена звертаються політологи, правознавці, історики, філософи, соціологи, але, тим не менш, в сучасній науці досі немає єдиного підходу щодо сутності, змістовного наповнення, визначення парламентаризму [60, с. 13].

Історія розвитку теорії, так само як і практики, парламентаризму не лінійна. Залежно від специфіки розвитку суспільства в просторово-часовому вимірі в наукових дослідженнях, присвячених проблемам парламентаризму, виникали різноманітні теорії, пропонувалися різні методологічні прийоми для вивчення його сутності.

Аналіз сучасних наукових досліджень з проблем парламентаризму дає можливість окреслити два основних напрямки в осмисленні даного феномена. Перший напрямок умовно можна назвати державознавчим. В рамках цього напрямку парламентаризм розглядається як форма державного правління.

Прихильниками такої точки зору є як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники, серед яких А. І. Денисов, Р. Мартинюк, О. Бариська, Б. Стародубський, Й. Благож, Ю. Лейбо, Б. фон Сюдов, Г. Еллінек ін.

Слід зазначити, що такий погляд на природу парламентаризму корінним чином спрощує суть питання. Світовий досвід державного будівництва свідчить про те, що форма правління вказує на джерело влади, де можливі різні варіації її реалізації на практиці - через монарха (монархія) або народ

(республіка), а органи представницької влади існують незалежно від форми правління. Отже, парламентаризм можна визначити не як самостійну форму правління, а як спосіб організації державної влади в рамках тієї чи іншої форми правління [34, с. 65].

Другий напрямок в більшій мірі орієнтований на теоретико-політологічний аналіз і розглядає парламентаризм через систему організації та функціонування державної влади, яка повинна базуватися на поділ влади, дотриманні інтересів всіх соціальних груп, багатопартійності і плюралізму, гарантії і захисту прав і свобод людини і громадянина. Цю точку зору поділяє ряд і зарубіжних дослідників, серед яких А. Мішин, М. Головатий, А. Георгіца, М. Росенко, М. Дюверже, Р. Фюзіє і ін.

З точки зору політичної науки, парламентаризм – багатоваріаційна структура. Тому не дивно, що в науковій літературі немає єдиного підходу у визначенні сутності і принципів парламентаризму, і по даному питанню є досить широкий спектр поглядів [42, с. 11].

Цікава оцінка парламенту і парламентаризму, дана німецьким дослідником Г. Еллинеком, який вважав парламент центральною ланкою парламентаризму, але при цьому не відносив його до числа найважливіших державних органів. Парламент, на думку Г. Еллінека, - це другорядний орган у політичній системі суспільства, наявність або відсутність якого ніяк не може вплинути на процес стабілізації або дестабілізації державної системи.

«Парламентська установа не може претендувати на статус самостійного органу, отже, його акти не можуть надати безпосереднього впливу як на державу, так і на жителів держави» [10, с. 34].

З питання про роль і значення парламенту в системі влади протилежної думки дотримувався видатний англійський державознавець А. Дайсі. За його оцінкою, «парламент має право видавати і скасовувати всілякі закони, при цьому парламентські акти мають вищу силу і є обов'язковими для виконання усіма в англійському суспільстві. Як обмежувач прав парламенту можуть

виступити тільки два фактори - це, по-перше, моральний закон і, по-друге, громадська думка» [7, с. 41]

У порівнянні з Г. Еллінеком і А. Дайсі, французький політолог Г. Бюрдо у визначенні сутності парламентаризму займає більш помірковану позицію. На його думку, в основу парламентаризму повинні бути закладені такі принципи, як рівність законодавчої і виконавчої влади, їх взаємне співробітництво, існування системи взаємного впливу і стримування, наявність громадського контролю законодавчої і виконавчої влади [61, с. 68].

Крім того, Г. Бюрдо вважав, що має бути рівновага законодавчої і виконавчої влади, що гарантується громадським контролем. «Тому, - зазначав він, - парламентська система - це перш за все рівновага, що важко досягається і реалізовується на практиці, і прояв громадської думки» [61, р. 24]

Інтерпретація Г. Бюрдо представляє сутність і значення парламентаризму як способу прояву громадської думки, позбавленого можливості реального втілення на практиці. Ще більш категоричний в оцінці та визначенні місця парламентаризму в ієрархії влади американський політолог І. Дженнігс, який вважає, що «парламент створений не для того, щоб управляти, а критикувати. Мішенню критики повинна бути не тільки політика уряду, вона повинна бути спрямована і на формування громадської думки. Речі, вимовлені в парламенті, мають відгук у суспільстві, в цьому і цінність парламенту, який дозволяє вловити на настрої в суспільстві» [61, с. 28].

З методологічної точки зору особливий інтерес для нашого дослідження представляють визначення парламентаризму, дані німецьким дослідником П. Льоші [22, с. 51]. Він виділяє вузьку і більш широку дефініції парламентаризму. Вузька дефініція пов'язує парламентаризм з наявністю в політичній системі парламентської установи як виразника інтересів народу; ширша дефініція розглядає парламентаризм як цілу систему, де здійснюється взаємодія певних інститутів, громадських структур, що спираються на суспільно-політичну культуру соціуму. Важливо відзначити, що П. Льоші виправдано акцентує увагу на суспільно-політичній культурі і неможливості перенесення системи

парламентаризму на інші суспільства без урахування особливостей їх суспільно-політичної культури [62].

Таким чином, широка дефініція парламентаризму в інтерпретації П. Льоші застерігає від абсолютизації і однобічності в оцінках парламентаризму і заперечує можливість його впровадження в політичну систему в будь-якому суспільстві без урахування історичних традицій державного будівництва та особливостей соціально-культурного середовища.

Трактування П. Льоші суті парламентаризму передбачає взаємозумовленість парламентаризму і демократії, що не є поодиноким випадком в політичній науці. Поняття парламентаризму і демократії також ототожнюються в працях А. Фальбека, Е. Хубнер, У. фон Алеманнії [58;2]

У вітчизняній політичній науці щодо сутності поняття «парламентаризм» також не склалося єдиної думки. Сумарно загальні уявлення про парламентаризм в вітчизняній політичній науці можна звести до визначення даного феномена як системи організації і здійснення верховної державної влади на основі реалізації принципу поділу влади.

Тут необхідно зазначити, що в більш вузькому значенні парламентаризм визначається як система організації державної влади при верховенстві і привілейованому становищі парламенту, а в широкому сенсі під парламентаризмом розуміється система організації державної влади, при якій парламентська установа наділена роллю представницького і законодавчого органу, що володіє вагомим об'ємом контрольних повноважень, а також правом формування уряду і відповідальності останнього перед ним.

Політологічний же підхід, націлений на комплексний аналіз проблематики парламентаризму, де акцентується увага на взаємодії соціальних суб'єктів з приводу влади, закономірності втілення парламентських принципів розвитку суспільства в реальній політичній практиці.

А. І. Ірклієнко вважає, що наявність інституційних компонентів не є в повній мірі підтвердженням факту наявності парламентаризму в політичній системі суспільства. При цьому слід зазначити, що на процес розвитку і

становлення парламентаризму роблять значний вплив такі чинники, як характер політичної культури, особливості політичного режиму, інтереси різних соціальних груп, політична ситуація в країні, які є об'єктами вивчення політичної науки [16, с. 22].

З точки зору політологічного підходу, поняття «парламентаризм» можна звести до його визначення через вихідну функцію парламентської установи, як народного представництва, створеного для виконання волі народу (як вищої представницької влади) і контролю за виконавчою владою, при цьому маючи на увазі, що парламентаризм є «складним і багатограним феномен, якоюсь шкалою соціальних цінностей, що демонструє верховенство і утвердження принципів права і поділу влади, що характеризує громадянське суспільство демократизмом і високою політико-правовою культурою.

Резюмуючи утримання вищенаведених визначень парламентаризму, можна виділити його найважливіші сутнісні аспекти, серед яких І. Сурай визначає:

«— держаний режим, заснований на верховенстві парламенту в системі державних органів;

— метод здійснення державної влади;

— особливий режим, який визначається реальними взаєминами, що складаються між законодавчою та виконавчою владою, при цьому провідну роль відіграє парламент;

— система управління суспільством, за якої чітко розподіляються законодавчі та виконавчі функції влади, а парламент займає домінуюче положення по відношенню до інших органів влади. Тобто, парламентаризм як конституційно закріплене повновладдя народу, створює систему, якій притаманні певні закономірності функціонування та розвитку явищ, що перебувають у тісній взаємодії»[45]

Науковець також зазначає, що «головними сутнісними ознаками сучасного парламентаризму є:

— взаємодія громадянського суспільства і держави;

— представницьке начало;

- верховенство парламенту;
- демократичність[45].

Сутнісними ознаками сучасного парламентаризму також називають: – тип державного режиму; – режим здійснення влади, форма державного управління, система організації державної влади; – принцип організації державного життя[45, с. 45].

Також вважаємо, що парламентаризм має такі важливі сутнісні ознаки: наявність розвинутого громадянського суспільства, де громадяни мають активну громадську позицію, більшу незалежність парламенту, поділ влади і взаємодія між її гілками, демократичне виборче законодавство. До парламентаризму як форми державного управління прийдуть держави, які рухаються демократичним шляхом розвитку.

В рамках політологічного підходу феномен парламентаризму розглядається в руслі теорії інституціоналізму, оскільки увагу вчених привертають в основному правові та структурні аспекти. Тим часом сучасна політична наука і практика зобов'язують перейти до неоінституціонального інструментарію в дослідженнях, відмовитися від опису моделей парламентаризму на користь пояснення їх практичної реалізації.

Політична теорія розглядає парламентаризм як один з різновидів представницької демократії, якому відводиться особлива роль як до системи представництва соціальних інтересів в рамках підвищення публічності державного управління, що дозволяє підтримувати режим балансу у взаєминах держави і громадських асоціацій, захищаючи його від погрози «звалювання» в деструктивне русло [38, с. 131].

В цьому сенсі парламентаризм фактично ототожнюється з такими універсальними демократичними цінностями, як громадянське суспільство з високим ступенем політико-правової культури; утвердження ідеї верховенства закону; пріоритет прав особистості в стосунках з державою; створення відповідної шкали цінностей, яка виключала протиріччя громадських і особистих інтересів при здійсненні державної влади. Безсумнівно, всі зазначені

цінності повинні реалізовуватися через діяльність органу народного представництва – парламенту.

1.2. Загальні аспекти становлення парламентаризму

В сучасній політичній практиці держав парламент являє собою одну з гілок влади. Його діяльність ґрунтується на певних традиціях і раціональній організації влади в суспільстві. Незважаючи на це, не тільки в суспільстві, а й в співтоваристві суспільствознавців відсутня єдина точка зору на основі парламентаризму. У науковій літературі відомі як прихильники, так і противники парламентаризму. Парламент може розглядатися як інститут політичної системи. З іншого боку - як ідеал, ще вимагає свого дійсного втілення [34, с. 15].

Незважаючи на тріумфальний хід парламентаризму з початку ХХ ст., критика ідей парламентаризму в Європі має давню традицію. Так, своєрідне повернення ідей К. Шмітта не тільки в Європу, алей в Україні пов'язане з виданням його спадщини і зацікавленої реакції громадськості, змушує звернутися до підстав феномена парламентаризму[37].

Звернення до творчості політичного мислителя К. Шмітта дозволяє відкрити суперечливу природу парламентаризму, що проявилася в його генезі.

У своїй роботі «Духовно-історичний стан сучасного парламентаризму» [55] К. Шмітт виходить за рамки наявного. Він стверджує, що демократія і парламентаризм не мають ні логічного зв'язку, ні історичної спорідненості. Для свідомості обивателя парламент сьогодні нерозривно пов'язаний з демократією, так само як Радянська влада - з комуністичною партією. Парламентаризм як духовне явище, безумовно, має історичний характер і час може радикально перетворити його зміст. Початковий зміст парламентаризму обумовлено його етимологією і виражається в дискусії і публічності. Кілька століть поспіль дух дискусії стверджував діяльність парламенту як його призначення і зміст [37].

Якщо сучасність, стверджує К. Шмітт, хоче відкинути ці принципи, то що може виправдати справжність парламенту?

Парламент - історичне явище, що виникло завдяки ряду перетворень в суспільному житті на протязі декількох століть. Історія парламенту є одним з найбільших аргументів його консервативних захисників проти його сучасних безглузвих апологетів. Перша трансмутація хаотичних протистоянь, яка призвела до зародження парламентаризму, відноситься до з'єднання в одному державному органі ідей і механізмів представництва та законодавства, що існували в різних вимірах [20, с. 62].

Батьківщиною парламентаризму прийнято вважати Англію, хоча її першість оскаржує Ісландія. Політичне протистояння між королем, аристократією і міськими громадами в середньовічній Англії призвело до ряду компромісів, що виразилися в прийнятті Великої хартії вольностей 1215 р. Громадянська війна часів правління Генріха III (1258-1267 рр.) привела до скликання в 1265 р. зборів з двох представників лицарства від кожного з 37 графств і двох представників від міських громад. Уже через два роки король перехоплює ініціативу і сам скликає представницьке зібрання[10].

1295 р. скликання «Зразкового парламенту» відкриває епоху регулярно діючого парламенту. У XIV ст. з'являється посада спікера, а парламент стає двопалатним. Політична система Англії знаходить стійку структуру: Король - парламент - народ[10].

Питання про податки на користь королівської скарбниці переходить під контроль парламенту. Це ще не повноважний парламент, але вже політичний гравець на полі державного будівництва. Сильна армія, необхідна королю, неможлива без підтримки військового стану і фінансової підтримки міських комун.

Король і парламент, будучи центрами влади, не раз в історії Англії намагалися позбутися конкурента і опонента, поки не переконалися в системній необхідності один одного. Найбільш драматичним стає період Англійської революції XVII ст. До 1640 р. правління короля Карла I затьмарювалося

істотними суперечностями. Релігійні розбіжності всередині англіканської церкви обтяжувалися протиріччями з протестантами Шотландії. Приборкання підданих вимагало збільшення скарбниці, яке було неможливо без згоди парламенту. Карл змінює керівництво церкви, надовго розпускає парламент і вводить новий корабельний податок на багаті міста, сподіваючись вирішити ситуацію одним ударом [46, с. 198].

Повстання в Шотландії змушує його скликати парламент, який несподівано закликає короля до миру. Вторинна спроба скликати парламент і отримати згоду на збільшення податків призводить до ситуації «Довгого парламенту», яка проіснувала з 1640 по 1660 р. З 1642 р. парламент обзаводиться власною армією і в громадянській війні проти короля здобуває перемогу. З 1649 р. Англія проголошується республікою під керівництвом головнокомандувача Олівера Кромвеля. У здійсненні влади Кромвелю вже не потрібен парламент, і в 1653 році він оголошує себе лордом-протектором. Після смерті Кромвеля у 1658 р. починається новий виток анархії, який завершується в 1660 р. царювання Карла II за згодою парламенту. Обмеження фінансування королівської скарбниці призвело до нового протистояння короля і парламенту, що супроводжувалися утворенням партій[10].

Банкіри утворюють партію вігів на чолі з графом Шефтсбері. Королівську партію торі очолив лорд Денбі, відомий як маркіз Кармартен. У 1681 р. Карл розпускає опозиційний парламент і домагається одноосібної влади, спираючись на фінансову підтримку Франції.

Несподівана смерть Карла II в 1685 р. привела на престол його брата Якова II, який при першому ж зіткненні на ґрунті спроби відновлення католицизму в Англії позбувся підтримки знову скликаного лоялістського парламенту.

Аристократія партій вігів і торів змушена була спільно піти на новий заколот. Запрошення на вступлення і на трон голландського принца Вільгельма Оранського призводить до ураження абсолютної монархії Якова II. У 1689 р. парламент приймає Білль про права, який поставив закон вище влади і припинив протистояння короля і парламенту[10].

З точки зору Дж. Локка, абсолютна монархія не є в повному розумінні державою. «Звідси очевидно, що абсолютна монархія, яку деякі вважають єдиною формою правління у світі, насправді несумісна з громадянським суспільством, отже, не може взагалі бути формою громадянського правління ... У тих випадках, коли існують будь-які особи, що не мають такого органу, до якого вони могли б звернутися для вирішення яких-небудь розбіжностей між ними, ці особи все ще знаходяться в природному стані. І в такому стані знаходиться кожний абсолютний володар щодо тих, хто йому підвладний» [14].

Далі, Монтеск'є концепцію поділу влади в сучасному варіанті, яка пов'язує парламент з однієї з гілок влади. «Щоб не було можливості зловживати владою, необхідний такий порядок речей, при якому різні влади могли б взаємно стримувати один одного» [18].

У XX ст. парламент перетворюється в постійно діючий національний клуб, що реагує на потреби суспільства в законодавчому регулюванні та контролі над виконавчою владою. Парламентська опозиція королівської влади перших парламентів в Англії зіграла значну роль в боротьбі з обмеженням абсолютної монархії. З іншого боку, зауважує Ф. Анкерсміт [3], особливістю формування і структурування парламентів в західноєвропейських державах є те, що в XIX ст. формується ідеологічне протистояння між прихильниками поглиблення і розвитку результатів Французької революції і прихильниками Реставрації.

Держава стає об'єктом ідеологічної боротьби у якій переможець може отримати все. Представницька демократія європейського парламенту стає ареною політичних компромісів. Парламент створюється як елемент державного апарату, механізму, який реалізує функцію вирішення розбіжностей між політичними партіями на основі закону. У світлі цього парламент несе подвійну функцію. З одного боку, він створює ці закони. З іншого боку, парламент є місцем зіткнення владних угруповань для з'ясування позицій, які чинять спротив механістичним рішенням державного закону. Внаслідок цього, значення політичних партій незмірно зростає. Таким чином,

можна говорити про два типи парламентаризму, що мають різну генезу: європейський багатопартійний і англосаксонський двопартійний[3].

Ліберальна ідеологія відводить парламенту роль захисника суспільства від свавілля державної влади. Дискусія про суспільне благо і її публічність забезпечують кордон свавіллю. «Вступаючи в суспільство, людина уповноважує суспільство або, його законодавчу владу створювати для неї закони, яких вимагатиме суспільне благо, вона повинна сприяти виконанню цих законів (як своїм власним принципам). І це переносить людей з природного стану в державу, оскільки на землі з'являється суддя, який має владу вирішувати всі суперечки і відшкодовувати будь-які збитки, яких може бути завдано будь-якому члену держави; цим суддею є законодавча влада або призначена нею посадова особа»[14].

По суті тут мова не йде про демократію. Ще раз підкреслимо для сучасних апологетів «генетичної» демократії, що її маніфестація в становленні парламентаризму є плодом методологічного невігластва.

Звідки ж береться наполеглива необхідність співвіднесення парламентаризму з демократією? Стаючи найважливішим інститутом держави, парламент ще не володіє достатньою легітимністю. Влада монарха має сакральний характер і легітимність її співвіднесена з традицією. Він є носієм і гарантом суверенітету. У парламенту немає такої легітимності. Тим часом від монарха влада зміщується в парламентські кулуари. За спиною парламентаріїв стоять ті сили, які вони представляють. Саме в цей час з'являються уявлення про народ як джерело суверенітету. Легітимність королівської влади десакралізується. Одночасно народ стає сакральною цінністю [54, с. 22].

Суспільний договір з народом надає необхідну легітимність парламенту, за допомогою його зв'язку з природним правом. Природні права притаманні кожному індивіду. Ліберальна ідея суспільного договору вільних індивідуумів легітимізує парламентську владу і надає їй демократичний характер. Насправді ж проблематично пов'язувати загальні інтереси суспільства з інтересами

парламентської більшості. Двадцяте століття продемонструвало софістичні прийоми вирішення даного феномена.

Такий класик політичної думки, як Й. Шумпетер пов'язує між собою поняття демократії і парламентаризму. Парламентаризм надає через вибори представників самому народу вирішувати, що є його спільним благом. «Демократичний метод є така сукупність інституційних засобів прийняття політичних рішень, за допомогою яких здійснюється загальне благо шляхом надання самому народу можливості вирішувати проблеми через вибори індивідів, які збираються для того, щоб виконувати його волю»[38].

Ю. Хабермас також схиляється до того, щоб розглядати парламентаризм як інститут демократичної організації. Він стверджує, що «права людини є наслідком суверенної волі народу, а конституція, яка розділяє різні форми влади, зобов'язана своїм походженням освіченої волі демократичного законодавця»[34].

Західноєвропейський досвід парламентаризму ґрунтується на гострій політичній та теоретичній боротьбі за обґрунтування духовних основ парламентаризму і являє собою незакінчений процес. Парламентаризм пов'язують і протиставляють демократії, яка також трактується по-різному. Ліберальна ідеологія може зв'язуватися, за своєю природою, з аристократичним або елітарним принципом уявлення про представництво інтересів в парламенті [11, с. 51].

У XX ст. наступ демократії виявляє протилежність демократії і парламентаризму. Ідеї масової демократії, як показує практика, не збігаються з ідеями ліберального парламентаризму. Парламентаризм сьогодні працює як система правління, але це ще не пояснює його необхідності. «Всі специфічні парламентські встановлення і норми знаходять сенс лише завдяки дискусії і публічності. Це, зокрема, відноситься до принципу, згідно з яким депутат не залежить від своїх виборців і своєї партії: офіційно, згідно з Конституцією цей принцип ще визнають, але практично навряд чи в нього ще вірять; те ж саме

відноситься і до приписів щодо свободи слова та депутатських імунітетів, публічності парламентських слухань тощо» [27].

Принцип публічної дискусії пояснює всі особливості парламентської діяльності. І якщо не вірять в сам принцип, то що його може замінити? В якості альтернативи парламентаризм здатний розкрити політичний дилетантизм політичних лідерів. Парламентаризм може стати механізмом відбору нових політичних лідерів, хоча навряд чи можна сподіватися на визрівання в парламенті політичної еліти.

Політичні проблеми стають предметом корупції для політичних партій. Переговори між партіями і угрупованнями ведуться постійно, але навряд чи їх можна назвати дискусіями. Дискусія являє собою обмін думками, в якому присутній шанс раціонального переконання опонента. Не боротьба інтересів і їх компроміс, а боротьба думок в результаті дають закони. Дискусія передбачає особливе розуміння свого предмета. Повинні бути загальні переконання, і парламентарії повинні виступати як представники всього народу, а не своїх партій.

З точки зору К. Шмітта, справжні атрибути дискусії йдуть в минуле, а її місце займає пропаганда і калькуляція інтересів, за допомогою якої можливо досягти компромісу. На перше місце приходить завоювання громадської думки, яке відображає позицію більшості. І за допомогою цієї більшості тільки і можлива домінуюча позиція. Парламент втрачає свою глибинну необхідність і виступає в якості практико-технічного засобу[37].

Парламент нерозривно пов'язаний з лібералізмом, з правлінням за допомогою дискусії. Демократія з парламентом не пов'язана аналогічним чином. Демократія вимагає гомогенності і виключає, або знищує вбудовану гетерогенність.

В демократії існує субстанція рівності. «Починаючи з XIX ст. вона полягає насамперед в приналежності до певної нації, національної гомогенності. Але рівність являє політичний інтерес і цінність лише стільки, скільки у нього є субстанція, а тому щонайменше не виключаються можливість і ризик

нерівності»[55, с. 68]. Гомогенності субстанції демократії домагаються різними засобами. Демократичні держави виселяють цілі діаспори і встановлюють закони проти імміграції. У Британській імперії свобода слова, загальне виборче право не стосувалося трьохсот мільйонів жителів колоній, які перебувають під протекторатом імперії. Державне право відносить колонії до закордону, тоді як міжнародне право - до імперії. Демократія здійснюється в рамках обмеженого гомогенного кола і передбачає поняття чужака. Рівні політичні права кожної дорослої людини, як ідея, не належить демократії. «У сфері політичного люди протистоять один одному не абстрактно - як люди, але як політично зацікавлені і політично детерміновані, як громадяни держави, правлячі або керовані, політичні союзники чи супротивники, тобто протистоять к рамках виражених інститутами політики категоріях» [55, с. 69].

Демократія будується на ідентичності певного кола людей. К. Шмітт згадує Руссо, у якого суспільний договір ґрунтується на принципі рівності всіх людей, але в його державі заперечуються всякі можливі відмінності громадян. У них не може бути партій, особливих інтересів, релігійних відмінностей, розбіжностей. Поняття загальної волі нівелює відмінності. Закони повинні прийматися без дискусій. Ідеальна держава Руссо передбачає тотожність керуючих і керованих, послідовну демократію, засновану на загальній волі[55, с. 69].

Сучасний парламентаризм існує і з'єднан з масовою демократією, породжуючи суперечливе ставлення до себе. Демократія, яка прагне до ідентичності керуючих і керованих, стикається з парламентом, породжуючи кризу того і іншого.

Криза парламентаризму, криза демократії, криза держави нерозривно зв'язані між собою. Ліберальна демократія поєднує в собі елементи, які вона змушена розділяти і відокремлювати. З'єднуючись з лібералізмом, демократія набуває вихолощену форму, чужу своєю суттю: «народ може висловити свою волю лише в такий спосіб: кожен окремий громадянин віддає свій голос в глибокій таємниці і зовсім ізольовано, тобто не покидаючи сфери приватності і

безвідповідальності, «із застосуванням захисних пристосувань» і «при відсутності стеження за ним», як наказує німецька імперська регуляція голосувань (deutsche Reichsstimmordnung), а потім кожен окремий голос реєструється і вираховується арифметична більшість» [37].

Народ як дійсність існує в сфері публічності, він не складається з окремих голосів, і для зміцнення духу народу потрібні механізми безпосередньої демократії. Звідси К. Шмітт робить висновок про вичерпання парламентаризмом свого історичного потенціалу. Разом з тим парламентаризм в сучасній практиці виявляє в собі дві підстави: парламентаризм як частина системи реалізації державної влади; парламентаризм як система розвитку громадянського суспільства [55, с. 37].

Перший принцип демонструє місце парламенту в системі державної влади. Парламент може існувати при різних формах правління, але не є винятковим ядром і самостійним організатором особливої форми правління, поряд з монархічною, аристократичною, демократичною формами. Визначальним є поділ влади при організації влади. З цього випливає наявність вищого законодавчого органу, поряд з іншими гілками влади. Передбачається виборче право і прийняття рішень по результату дискусій на основі більшості голосів.

В рамках другого принципу парламентаризм формує особливості громадянського суспільства, розвиваючи правосвідомість членів суспільства, перетворюючи політичну культуру на засадах політичної участі і активної соціалізації громадян.

Міфологічне виправдання необхідності парламенту пояснюється необхідністю швидких рішень, прийнятих від імені всього народу. Уряд, в свою чергу, діє від імені парламенту. Це пояснення навряд чи вичерпує внутрішні принципи парламентаризму. Адже і одна людина може приймати рішення, представляючи народ. Проте ця схема вносить і пов'язує парламентаризм з елементами демократії. Парламентаризм трактується виходячи з діяльності парламенту, але в той же час діяльність парламенту визначається духом парламентаризму. З боку здійснення свого призначення, парламент

визначається якістю своїх депутатів, партійної, фракційної політики і політичних чеснот.

Таким чином, парламентаризм у визначенні його основ можна розглядати з інституційної точки зору, з точки зору його діяльності, з боку мети [4]. З точки зору інституту, парламент виступає регулятором інтересів різних груп. Він є носієм мінімального рівня моральних цінностей, стверджуючи їх публічну значимість. парламент покликаний контролювати основні механізми громадського порядку і гарантувати непорушність здійснення основних громадянських прав.

Парламент як інститут репрезентує загальну волю народу, раціоналізує і надає юридичну форму у формі законопроектів і законів. В якості інституту парламент є індикатором довіри суспільства до інституційної конфігурації влади. Парламент розглядається, згідно з другим підходом, перш за все, як діяльність, як спектр напрямків діяльності депутатів, що мають морально-ідеологічний зміст. Платон, що дав класифікацію чеснот, виділяв такі, як: мудрість, мужність, помірність, справедливість.

Ці політичні чесноти необхідні всьому суспільству, але в парламентаризмі вони знаходять форму публічності, тим самим відображаючи інтелектуально-моральний рівень парламентаріїв. Парламентаризм в проекції мети може розглядатися як інструмент досягнення суспільством благого життя. Ідея блага невіддільна від природних прав, які по-різному визначалися в різних концепціях. Від права на життя у Гоббса до права на свободу у Канта. Мета життя суспільства поступово усвідомлюється як внутрішньо іманентна і притаманна історії людства. На наше переконання, парламентське правління здатне сформулювати спільну мету політики як загальне благо народу. Навіть якщо парламентаризм відсутній як принцип форми правління, то при наявності парламенту можливий пошук і реалізація політичного блага. Парламент гарантує природні права громадян і підтримує забезпечення прав індивідуальної моралі.

Парламент є певною репрезентацією політичної ідеології суспільства, що відображується в складі партійних фракцій. Ідеї свободи, миру, справедливості набувають певну конфігурацію. Маніфестація як апологетики, так і невігластва не є домінантними формами інтерпретації парламентаризму в сучасній практиці, що демонструють практики виборчих кампаній. Неоднозначність їх інтерпретацій корениться в суперечливій природі парламентаризму.

Таким чином, парламентаризм, виходячи з його походження, поділяється на два типи, кожен з яких містить в собі свої іманентні цілі. Парламентаризм являє собою складне й суперечливе інституційне і духовне утворення, що має в своїй основі реальну діяльність по взаємодії суспільства і держави.

РОЗДІЛ II. ВИТОКИ ІДЕЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

2.1. Розвиток ідей парламентаризму в Україні

Витоки парламентаризму в історії української держави деякі дослідники шукають у Київській Русі через діяльність віче, боярських радах Галицько-Волинського князівства. Проте, оскільки предметом нашого дослідження виступає парламентаризм у сучасному розумінні, то варто розглянути його в межах політичних концепцій XIX та XX століття де зародилось сучасне уявлення про парламентаризм в українській політико-правовій думці.

Однак не варто залишати поза увагою політико-правову доктрину гетьмана П. Орлика який у своєму конституційному акті виклав засади парламентаризму гетьманщини. Таким чином Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. Затверджені при вільному обранні формальною присягою від того ж Ясновельможного Гетьмана 5 квітня 1710 року заклали основи парламентаризму української державності. Зокрема у Конституції наголошується, що: «Тому ми, Генеральна Старшина, кошовий отаман та все Військо Запорізьке, домовились і постановили з Ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути вічно у Війську Запорізькому збережено: у Вітчизні нашій першість серед радників належить Генеральній Старшині - як через респект до їх урядів головних, так і постійній при гетьманах резиденції; після них ідуть городові полковники, які будуть пошановані за громадських радників. Крім того, до загальної ради треба вибрати по одній визначній, розсудливій та заслуженій особі від кожного полку. Генеральні радники обираються за згодою гетьмана. З усіма цими генеральними особами, полковниками та генеральними радниками теперішній Ясновельможний гетьман та його наступники повинні будуть

радитися про цілісність Вітчизни, її добробут та про всі справи публічні і нічого без їхньої волі своєю владою не розпочинати, не встановлювати і рішень не приймати.

Для цього тепер, при елекції гетьмана, одностайною ухвалою призначаються три генеральні ради щорічно, які мають відбуватися в гетьманській резиденції: перша - на Різдво Христове, друга - на Воскресіння Христове, третя - на Покрову Пресвятої Богородиці. На них не тільки пани полковники зі старшиною своєю та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й послы від Війська Запорізького Низового для вислуховування та обговорення, після отримання від гетьмана доручення, мають прибувати, дотримуючись призначеного терміну. Якщо від Ясновельможного гетьмана до загальної ради надійде яка-небудь пропозиція, то всі добропорядно, без своєї чи чужої користі, без душогубних заздрощів та ворогування зобов'язані будуть радити так, щоб ці поради не призвели до шкоди для честі гетьманської, загальних тягарів Вітчизни, розорення та, не дай Боже, згуби.

Якщо ж виникнуть якісь громадські справи, що потребують швидкого управління та виправлення, тоді Ясновельможний гетьман буде повновладний у тому, щоб з радою Генеральної Старшини такі справи вирішувати відповідно до своїх гетьманських повноважень.

Також якщо до Ясновельможного гетьмана будуть надіслані листи від закордонних держав, то Його Вельможність має оголосити про них Генеральній Старшині і відповіді, які відписуватимуться, висвітлити, не приховуючи від них жодної кореспонденції, передусім закордонної та такої, що може шкодити цілісності Вітчизни та добру громадському. А щоб на таємних та публічних радах між Ясновельможним гетьманом і Генеральною Старшиною, полковниками та генеральними радниками була дієва, обопільна довіра, кожен з них повинен буде скласти формальну присягу шляхом публічно здійсненої клятви на вірність Вітчизні, на відданість своєму регіментареві, на дотримання своїх повноважень відповідно до посади, яку вони коли-небудь обійматимуть.

Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна Старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої регіментарської честі. На ті докори Ясновельможний гетьман не має ображатися та мститися, а навпаки, намагатися виправити недоладності. Особливо ж генеральні радники, кожен у своєму полку, в якому буде обраний, владні будуть разом з городовим полковником стежити за порядком, а інші мають загальною радою управляти, заступаючись за кривди людські. Як Генеральна Старшина, полковники та генеральні радники мають поважати Ясновельможного гетьмана, виявляти йому належні почесті та вірний послух, так і Ясновельможний гетьман має взаємно шанувати їх за товариство, а не за слуг та робочих помічників і не змушувати навмисно для приниження їхньої гідності вистоювати перед собою, крім випадків, коли в тому буде потреба» [6].

Таким чином закладалися конституційні засади функціонування Старшинської ради як вищого законодавчого та представницького органу гетьманської держави.

У ХІХ столітті центром формування політичної думки України стає Київ. Саме в ньому в межах діяльності Археологічної комісії визріла нова плеяда громадсько-політичних та культурних діячів України з-поміж яких вирізняються: М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, «які на чільне місце історичних завдань поставили ідею державної незалежності України як гаранта інтересів нації. Спробою перетворення цих ідей у практичну площину стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, яке об'єднало цвіт української думки, людей, які мали величезний вплив на розвиток українського національного відродження. Організаторами його були В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров. До братства належали Г. Андрузький, П. Куліш, О.

Маркович, О. Навроцький, І. Посада, Д. Пчельніков, М. Савич, О. Тригуб, Т. Шевченко»: - зазначає В. Рум'янцев[25].

Ідейні положення Кирило-Мефодіївського братства були сформульовані у праці М. Костомарова «Закон Божий (Книги буття українського народу)» та відозвах Кирило-Мефодіївського товариства.

У книзі автором засуджується будь-який прояв самодержавства, а організація політичної системи передбачає утворення демократичної республіки з представницьким органом демократії. Зокрема автор зазначає: «Немає другого царя, тільки один цар небесний утішитель, хочь люде і поробили собі царів в постаті своїх братів-людей со страстями і похотями, а то не були царі правдиві, бо цар єсть то такий, що править над усіма, повинен бути розумніший і найсправедливіший над усіх, а розумніший і найсправедливіший єсть бог, а ті царі со страстями і похотями і правив над людьми отець страстей і похотей чоловікоубийця диавол»[42].

Крім того М. Костомаров вважає, що самодержавство суперечить етико-релігійним нормам і суперечить ідеї божественного світопорядку і соціальній справедливості основою якої є рівність людей. Автор зазначає: «І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші або їм нужніші, і назвали їх панами, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і незгода... І став народ прозрівать істину, і злякалися філософи і люде імператора римського, що істина бере верх, а за істиною буде свобода, і тоді вже не так легко буде дурить і мучить людей»[42].

М. Костомаров апелює до форми представницької демократії як до християнського соціального порядку, що є єдино справедливим: - «І жили християне братством, усе у них було общественне і були у них вибрані старшини і ті старшини були всім слугами, бо господь так сказав: «Хто хоче першим бути, повинен бути всім слугою»[42]. Таким чином представники громадян розуміються як їхні слуги, тобто служителі інтересам суспільства.

Встановлення самодержавства, відсутність свободи, а отже демократії трактуються автором Книги як «Таким викладом зіпсували царі, пани та вчені

свободу християнську». Отже свобода людини лежить в основі справедливої політичної системи.

Переходячи до опису політичного устрою України М. Костомаров зазначає: «І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, есть то істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других — чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками... І день ото дня росло, умножалось козацтво і незабаром були б на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над [со]бою ні царя, ні пана, опріч бога єдиного, і, дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях»[42].

Для українського суспільства, пише М. Костомаров, не притаманне прагнення до самодержавства чи аристократії, адже «І день ото дня росло, умножалось козацтво і незабаром були б на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над [со]бою ні царя, ні пана, опріч бога єдиного, і, дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях. Бо не хотіла Україна ітти услід язиков, а держалась закону божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не молються богу, ніде муж не любив так своєю жоні, а діти своїх родителів»[42].

Виходячи з ідей мислителя найкращою формою політичної організації суспільства є республіка з представницьким органом управління у сучасній інтерпретації парламент, який представить усі соціальні групи як рівні і цілісні у межах держави. Зокрема автор пророкує: «Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар. Україна 491 буде

неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, его же не брегоша зиждущий, той бисть во главу»[42].

Подібні ідеї поширює у своїй творчості Т. Шевченко. Його твори набувають великого впливу на українську громадськість та майбутніх політичних діячів України. Для поета характерне засудження самодержавства, критика даного порядку як такого, що не відповідає розумінню справедливості.

Так наприклад А. Лукашев зазначає «Говорячи про політичний ідеал Т.Г. Шевченка, слід підкреслити його увагу до сили закону, причому «праведного закону», як він неодноразово наголошував. «Праведний» закон уже за своєю суттю збігається з традиційними поняттями «правда», «воля», «справедливість». Т.Г. Шевченко чітко показав, що закон, прийнятий експлуаторською владою, не можна сприймати як «справедливий», тому що він не відповідає людським цінностям. Для Т.Г. Шевченка соціально справедливим є рівномірний розподіл землі між членами суспільства, ліквідація станового поділу громадян, введення юридичної рівності, обов'язкова праця всіх членів суспільства, усунення експлуатації» [15]

Водночас О. Сліпушко вказує на те, що «Т. Шевченко стверджує тезу, що «у своїй хаті своя правда, і сила, і воля». Його мрія про справедливі закони відображена в урочистій сцені виборів гетьмана у поезії «У неділеньку святую». Він захоплюється одностайністю сільської громади, православного братства, козацького товариства. Політичний ідеал незалежної України Шевченка асоціюється з демократично обраною владою і законами, рівними для всіх правами, із громадською злагодою, єдністю у рішеннях та ідеях. Для київських романтиків, на відміну від харківських із їхнім захопленням історією і старовиною, майбутнє, історична перспектива нації становить головний інтерес. Особливо це притаманне Шевченку. Він підносить християнство як світогляд, той високий моральний дух, який воно дало людству. У концепції держави Шевченка визначальними є поняття «Слово», «Правда», «Слава», що синтезують у собі традицію, теперішній час і майбуття. Слава і Правда тісно

між собою пов'язані. Їхній ідеал митець уявляє у майбутті, бо в його часах «скрізь неправда, де не гляну». А от у майбутньому: «Встане правда! // Встане воля! // Тобі одному // Помоляться всі язики // Вовіки і віки...» («Кавказ»). Шевченко в ім'я цього майбуття не цурається доволі категоричних закликів: «Вставайте, // Кайдани порвіте, // І вражою злою кров'ю // Волю окропіте...» («Заповіт»); «Громадою обух сталить, // Та добре вигострить сокиру, // Та й заходиться вже будить... // Волю, що заснула...»[40].

Виступаючи за створення власної держави Т. Шевченко мав ідеалом державу де панує рівність і свобода громадян. Ці категорії повинні були бути основою правового порядку у представницькій демократії. Поет зазначає:

«О роде суєтний, проклятий,

Коли ти видохнеш? Коли

Ми діждемося Вашингтона

З новим і праведним законом?

А діждемось-таки колись» [36].

На засадах ідей Кирило-Мефодіївського товариства, Т. Шевченка розвивались політичні погляди Братства тарасівців. ««Братство Тарасівців» – таємна студентська організація, створена 1891 року в Полтаві. Передумовою її появи стає присяга втілювати українську національну ідею, яку дають четверо студентів – Іван Липа, Михайло Базькевич, Микола Байздренко та Віталій Боровик – на Тарасовій горі у Каневі.

Тарасівці об'єднують навколо себе молодь із різних міст Наддніпрянської України. Заручаються підтримкою родини Русових, письменника Михайла Коцюбинського, драматурга Володимира Самійленка. Очолює організацію Іван Липа. А її осередки виникають в понад десяти містах. У 1893 році тарасівці публікують свій Статут. У ньому йдеться про необхідність знищення національної дискримінації, відродження української нації та висловлюється ідея соборності, єдності українців» [32]

У подальшому ідеї Братства були чітко оформлені у брошурі М. Міхновського «Самостійна Україна». У зверненні до нації М. Міхновський

зазначає що головною ідеєю діяльності його партії є відродження Української держави на засадах Переяславської угоди Б. Хмельницького. Зокрема М. Міхновський зазначає: «Переяславський контракт так формулював взаємні і обопільні відносини держав (наводимо головніші пункти, надаючи їм характер сучасних висловів):

1. Власть законодавча й адміністративна належить гетьманському правительству без участі і втручання царського правительства.

2. Українська держава має своє окреме самостійне військо.

4. Суб'єкт неукраїнської національності не може бути на уряді в державі українській. Виїмок становлять контрольні урядники, що доглядають певність збирання данини на користь московського царя.

6. Українська держава має право обирати собі голову держави по власній уподобі, лише сповіщаючи царське правительство про своє обрання.

13. Незломність стародавніх прав, як світських, так і духовних осіб, і невтручання царського правительства у внутрішнє життя української республіки.

14. Право гетьманського правительства вільних міжнародних зносин з чужими державами.»[17]

М. Міхновський разом з іншими членами УНП розробив власний проект Конституції України - Основний закон «Самостійної України» спілки народу українського у 1905 році. Проектом передбачалося, що «Україна є спілка вільних і самоуправних земель, утворених на підставі своїх природних особливостей та окремішностей і заселених українцями. Таких земель є дев'ять: Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна або Гетьманщина, Північна Україна, Полісся або Гайова Україна, Підгірська Україна, Горова Україна і Понадморська Україна»[19].

За проектом Україна є республікою з гарантованими свободами і правами громадян, адже народ визнається єдиним джерелом влади. У той час як,

«30. Уся власть належить народові українському. Основний закон установає, як нею користуватись.

31. Власть законодавча належиться раді представників і сенатові.

32. Законодавчий привід (ініціатива) належиться кожній з двох гілок законодавчих, а також кожній групі громадян не менш, як з 25 тисячів людей.

34. Президентови Всеукраїнської Спільки належиться влада виконавча, як се основним законом є установлене.

35. Судова влада належиться судам і суддям. Усякі присуди робляться в імени республіки Всеукраїнської Спільки.

36. Справи, що доторкають ся виключно окремих громад або земель, упорядковуються своїми громадськими або земськими радами на підставах, визначених сим «законом основним»[19].

37. Члени обох законодавчих хат представляють увесь нарід український, а не тільки ту громаду або землю, яка їх обрала.

38. Засідання законодавчих хат суть публічні. Замкнення дверей для якогось засідання може відбутись тільки на жадання більшої половини зібраних.

39. Кожна хата перевіряє сама уповноваження своїх членів і розв'язує усякі непорозуміння щодо сього.

41. Член одної з двох хат, покликаний президентом на платний уряд, коли згодиться на прийняття сього, перестає вже бути представником і може знов взяти свої обов'язки тільки через нове обрання»[19].

Варто зазначити, що проектом конституції гарантувалася недоторканість народним представникам обох палат парламенту. Таким чином М. Міхновський у проекті конституції репрезентує класичну систему поділу влади на три гілки з двопалатним парламентом (Дві хати): Рада представників та Сенат. Всезагальні прямі, рівні вибори, таємне голосування. Активним виборчим правом користуються чоловіки і жінки, які є українськими громадянами не менше 1 року і досягають 25 років. Пасивні громадяни після 70 років. Депутати Ради обираються на 3 роки, один депутат від 25 тисяч населення. Сенатори на 5 років. їх повинно бути вдвічі менше, ніж депутатів Ради. Законодавча ініціатива надається «обом хатам», а закони ухвалюються більшістю голосів.

З контексту парламентаризму республіканського типу вибиваються погляди які презентує В. Липинський, висуваючи ідею парламентської монархії. В. Рум'янцев, М. Страхов зазначають: «Вивчаючи розвиток Української козацької держави під проводом Богдана Хмельницького у напрямку до майже повної незалежності, беручи до уваги «великі монархічно-династичні замисли Гетьманські»[27], В. Липинський робить висновок, що на тогочасному етапі історичного розвитку найперспективнішою формою державного устрою для України була гетьманська монархія. Цей висновок базується на тому, що: по-перше, серед українського народу були сильні козацькі традиції, в тому числі і гетьманські; по-друге, тільки гетьман, стоячи над суспільними верствами, міг би об'єднати їх в ім'я української національної ідеї; по-третє, тільки гетьманська традиція могла легітимізувати нову владу»[27]

В. Липинський оголошує Трудову монархію як справедливий і затребуваний режим функціонування влади, адже «Пам'ятайте врешті, що народ український, сьогодні баламучений підлостію і хамством, завтра буде весь одним голосом кричати: дайте нам організаторів і провідників — дайте нам панів! Хлібороби українські з селян, зі шляхти і з дворян! Зумійте бути в цей рішучий для України час новими українськими панами. І дайте перший доказ свого панства: своєю честю, покорою і дисципліною возстановіть Гетьманство, здобудьте для себе і для народу українського Державу!» [23]

«Нема Гетьманства без класократичного устрою. Устрою, опертого на політичній співробітництві всіх класів, рівновазі між поступом і консерватизмом, і обмеженню Верховної Гетьманської влади законом, який стоїть над Гетьманом так само, як над всіми. Наш Гетьман не єсть ані самодержавним охлократичним установителем і розрушителем закону, ані вибираним для безкарного топтання закону безвладним демократичним президентським манекіном. Гетьман при класократії єсть найвищим охоронителем державного і національного закону при помочі, меча: — свого, безкомпромісово йому вірного, рицарства»[23]

В. Липинський зазначає: «Українська Держава може бути здобута лиш класократією: політичною співпрацею авторитетних класових провідників, обмежених, в своїм бажанню як найбільшій для свого класу влади, послухом одному всекласовому державно-національному закону і зберігаючій цей закон одній Гетьманській Верховній Владі»[23].

Проте у поглядах В. Липинського відображено бачення представницької демократії. В. Рум'янцев та В. Страхов стверджують «Про здатність В. Липинського до компромісу свідчить інститут президентства, запропонований ним. Він вважав, що президент повинен бути репрезентантом української держави і виконувати функції, які на нього покладуть Установчі Збори. Саме інститут президентства ототожнював зв'язок між змушеною і бажаною формами державного устрою України. Існував, крім того, демократичний проект державного устрою, викладений В. Липинським у програмі Української демократичної хліборобської партії, згідно з яким Хліборобська партія на Установчих Зборах повинна відстоювати республік»[26]

2.2. Реалізація ідей парламентаризму в період відродження української державності в першій половині ХХ ст.

Ідеї парламентаризму реалізувалися у практиках діяльності Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського та Директорії. Зокрема К. Лісова зазначає, що «Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. ідеї конституціоналізму і його складової – розвитку парламентаризму – набувають поширення в Україні. Їх теоретичні засади знаходять розробку в конституційних проектах М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Міхновського, С. Дністрянського та ін., що враховують світовий досвід і практику парламентаризму в Російській і Австро-Угорській імперіях. У Західній та Наддніпрянській Україні формується багатопартійність, розгортається боротьба за конституційні права західних українців, демократизацію виборчого права, за реформування системи місцевого самоврядування в українській частині Російської імперії, демократичне вирішення національного питання. Українська революція 1917–1921

рр., викликана падінням самодержавства в Росії, розпадом Австро-Угорської імперії, привела до відродження української державності, становлення вітчизняного парламентаризму як державотворчої практики. Тимчасовим революційним парламентам – Українській Центральній Раді у проголошеній Українській Народній Республіці, Українській Національній Раді в Західноукраїнській Народній Республіці – не судило-ся в умовах громадянської і Першої світової війн, що продовжувалися, трансформуватися у парламентські установи європейського зразка» [11]

Виокремлюють основних два етапи парламентаризму часів Центральної Ради. Перший пов'язують з діяльністю ЦР як національного представницького органу, що охоплює період березня – квітня 1917 року. Другий етап коли Центральна рада перетворилась у представницький, законодавчий орган українського народу – парламент. Після «проведення 6–8 квітня 1917 р. у Києві Національного конгресу її статус змінюється. Центральна Рада вже функціонує як парламентський орган з тим застереженням, що формується на основі делегування до її складу представників політичних, громадських, кооперативних організацій, селянських, солдатських і робітничих з'їздів. Як бачимо, Центральна Рада розвивається на основі суттєвих суперечностей: за формою роботи вона була, безперечно, парламентом, однак за способом формування її можна вважати квазіпредставницьким органом, що виник на хвилі революційних подій. І тому цілком закономірно, що в усіх актах Центральної Ради, насамперед її універсалах зазначалося, що вона передасть владу Всеукраїнським установчим Зборам, закон про вибори до яких вона ухвалила 16 листопада 1917 р» - зазначає В. Лісова [11].

Всеукраїнський національний з'їзд, який був скликаний у квітні 1917 р., сформував Центральну Раду на засадах представництва від українських губерній. «Територіальне представництво повинно було доповнюватись членами Центральної Ради, обраними від різних верств населення (від робітників – 5, селян – 5, кооператорів – 5, студентів – 5), численних партій (автономістів-федералів – 5, соціал-демократів – 4, радикальних демократів – 3,

соціалістів-революціонерів – 3), військових, просвітніх, наукових та професійних організацій Києва. Слід зауважити, що система виборів була не зовсім досконалою. Якщо вибори від територій мали певну систему, то вибори від громадських і партійних організацій майже не піддаються якомусь логічному осмисленню. З розробленої схеми абсолютно не зрозуміло, на яких підставах ті чи інші репрезентанти одержали саме таку кількість місць у Центральній Раді. Під час роботи V сесії Центральної Ради (28 червня 1917 р.) були внесені зміни щодо її складу, який доповнився делегатами від національних меншин, що мешкали в Україні. Це свідчило про досягнення порозуміння між українською демократією та неукраїнськими демократичними колами. З цього часу Центральна Рада перетворювалась з органу суто національного в тимчасовий крайовий парламент, тобто у справжній центр політико-правового життя в Україні. У складі Центральної Ради українцям належало приблизно 75 % мандатів, решта – національним меншинам. Серед останніх місця розподілялися так: росіяни мали понад 14 %, євреї – приблизно 6 %, поляки – 2,5 %. Склад Центральної Ради дуже точно відбивав національну структуру українського суспільства³. Хоч Центральну Раду так і не було обрано на основі загального виборчого права, яке лише і могло б засвідчити її абсолютну легітимність, а порядок її комплектування був недосконалий, слід визнати, що такий порядок формування Центральної Ради в тих історичних умовах робив її значною мірою репрезентантом українського народу» - зазначає В. Лісова[11].

З липня 1917 року Другим Універсалом Центральної ради визначалось, що «Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі Управління на Україні до Учредительного Зібрання. Временне правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначіння і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, - простягає руку представникам Української

демократії - Центральній Раді, - і закликає, в згоді з ним, творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо всіх Громадян України:

Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий відповідальний перед нею орган - Генеральний Секретаріат, - що буде представлений на затвердження Временного правительства, як носитель найвищої краєвої влади Временного правительства на Україні»[24]

Варто погодитись з В. Лісовою, що «У дусі вимог парламентаризму складався і депутатський статус членів Центральної Ради, котрі повинні були працювати на постійній основі. Їм надавались широкі гарантії для виконання депутатських обов'язків, забезпечувалася депутатська недоторканість⁶. Таким чином, історія Центральної Ради свідчить, що вона формувалась як широкопредставницький орган українського народу, речник його волі і загалом перетворювалась у своєрідний революційний парламент. У функціонуванні Центральної Ради парламентські традиції знайшли своє найкраще втілення. Парламентська діяльність Центральної Ради в реалізації законодавчих, установчих, контрольних, бюджетно-фінансових, внутрішньо- та зовнішньополітичних функцій була результативною. Розглянуті та прийняті Центральною Радою закони, універсали мали важливе значення в утвердженні української державності, становленні та розвитку українського парламентаризму»[11].

Вже 9 січня 1918 року ідеї парламентської республіки М. Грушевського, В. Винниченка були викладені у Четвертому Універсалі Центральної ради яким проголошувалась самостійність Української Народної Республіки та зазначалось: «Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами, як то: Россія, Польша, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки. Власть в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і салдатів, та наш виконуючий орган однині матиме назву Ради Народніх Міністрів» [35].

Крім того Центральна рада прийняла Конституцію, яка втілила основні ідеї парламентаризму політичних діячів періоду національної революції. Конституція визначала такі основні принципи парламентаризму:

2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цеб-то громадянам УНР всім разом.

3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України.

5. Не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації.

11. Актова, громадянська і політична правомочність громадянина УНР починається з 20 літ. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає.

12. Громадяне в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві УНР вживатися не можуть.

17. Громадянин УНР і ніхто інший на території не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, скільки він не переступає при тім постанов карного права.

20. Лише громадяне УНР користуються з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванні державним і місцевим життям через активну і пасивну участь у виборах до законодатних установ і органів місцевого самоврядування.

21. Активне і пасивне право участі у виборах, як до законодатних органів УНР, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадянського самоврядування, мають всі громадяни УНР, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ. Виїмок творять признані законом за безумних або божевільних, котрі знаходяться під опікою. Які карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права, про те рішають Всенародні Збори звичайним законодатним порядком. Ніяких інших обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон.

22. Вся власть в УНР походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім цим статутом.

23. Верховним органом власті УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в УНР і формують органи виконавчої і судової власті УНР.

27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений.

29. Депутатом може бути вибраний кожний не обмежений в своїх правах громадянин УНР, котрому минуло 20 років. Він не може бути потягнений до відповідальності за свою політичну діяльність. Підчас

виконання своїх депутатських обов'язків він дістає платню в висоті і в порядку, установлених Всенародними Зборами»[20].

Після гетьманського перевороту відбулося згортання парламентаризму. Проте як зазначає В. Лісова «Прийшовши до влади, П. Скоропадський у своїй «Грамоті до всього українського народу» оголосив себе гетьманом всієї України з правом призначати кабінет Міністрів та заявив про розпуск Центральної та Малої Рад. Він зосередив у своїх руках законодавчу, виконавчу та судову владу, керував зовнішньополітичними відносинами, був головнокомандувачем армії та флоту. Проте, гетьман добре розумів ту обставину, що традиції представництва і парламентаризму вже пустили глибоке коріння в свідомості українського народу, і обіцяв у «Грамоті», що в найближчий час буде видано закон про вибори до Українського Сейму. Намір відродити народне представництво підтверджувався і зверненням уряду Української держави до населення від 10 травня 1918 р., в якому йшла мова про те, що головне завдання гетьманського уряду – зміцнити українську державу і в умовах стабілізації як внутрішньої, так і зовнішньої ситуації в країні провести вибори до Українського Сейму. Задекларував у майбутньому готовність скликати Сейм і сам гетьман. Зокрема, 15 жовтня 1918 р. було оприлюднено його лист Голові Ради міністрів, де наголошувалось: «Настав уже час приступити до вироблення закону про вибори до Державного Сейму»[11]

І хоч гетьман так і не вдалося реалізувати своєї ініціативи, щодо створення парламенту проте в проекті Основного закону Української держави передбачалося створення законодавчого органу як основного інституту парламентаризму. Й підготовленому О. Палтовим Проекті Основного Державного Уставу Української Держави передбачалося створення в Україні конституційної монархії, у якій влада короля обмежувалась би діяльністю парламенту. Так зокрема виражались основні принципи парламентаризму:

«4. Кожному громадянину забезпечуються свобода слова усного, письмённого і печатного. Кожен вільний висловлювати усно і письмово свої

думки, а так само оприлюднити їх і поширювати шляхом друку, або іншим способом.

14. Всім громадянам забезпечується свобода зборів (з необхідністю повідомлення органів влади).

15. Всі українські громадяни і козаки вільні утворювати суспільні об'єднання і союзи, в цілях, непротивних законам і інтересам країни.

30. Жоден акт Короля по управленію Державою не може мати сили, якщо він не скріплений підписом Міністра, який несе відповідальність за цей акт.

31. Король, утверджує і оприлюднює закони прийняті Радою Міністрів, Державною Радою і Сенатом.

Проектом передбачалося утворення двопалатного парламенту верхня пала якого – Державна Рада скликала і формувалася монархом. В. Лісова аналізуючи проект конституції зазначає «Парламент (Сейм) за проектом мав дві палати. Його верхню палату – Державну Раду – складали б 150»найкращих і найрозумніших» людей країни, рекомендованих земським зібранням, міськими думами, кошовими радами, сенатом. Третина з них призначалася гетьманом довічно, а 100 осіб мало обиратися на 6 років земськими або козацькими зібраннями. Нижню палату – Раду депутатів (600 осіб) – передбачалося обирати населенням на 4 роки. Проект не визначав компетенцію і порядок роботи Сейму. Депутати обох палат мали виконувати свої обов'язки на професійній основі, отримуючи винагороду, встановлену законом. У разі дострокового розпуску Сейму за розсудом гетьмана нові вибори Ради депутатів мали відбутися протягом трьох місяців»[23].

Варто зазначити що гетьманський проект був досить вагомим кроком в обмежені парламентаризму порівняно з прогресивними ідеями М. Грушевського, М. Міхновського, В. Винниченка. Проте як зазначає В. Лісова у проекта П, Скоропадського була й альтернатива запропонована С. Шелухіним. Дослідниця зазначає, що «Цей проект ґрунтувався на принципах народовладдя і поділу влади: на законодавчу (парламент), вищу виконавчу (Раду міністрів) і вищу судову (Генеральний суд). Проект С. Шелухіна значно відрізнявся від

гетьманського і міг започаткувати демократичний конституцій-ний процес. Не задовольнивши інтереси гетьманського уряду, цей проект залишився в архіві»[11].

Зречення П. Скоропадського гетьманства та прихід до влади Директорії 14 грудня 1918 року, зумовило і відродження ідей парламентаризму у державному будівництві. «Директорія вжила заходів щодо формування і скликання Трудового конгресу: 5 січня 1919 р. було оприлюднено «Інструкцію про вибори до Конгресу трудового народу України». За «Інструкцією» до нього обиралося 593 делегати, у тому числі 65 від Західноукраїнської Народної Республіки. Передбачалась куріальна система виборів: від селян – 377 мандатів, від робітників – 118, від інтелігенції – 33. Селяни делегувалися від повітових селянських з'їздів, а робітники й інтелігенція – від губернських. Активне і пасивне виборче право надавалося всім громадянам УНР, які досягли 21 року. Відкриття Конгресу «Інструкцією» було визначено на 22 січня 1919 р., що робило проблематичним як сам виборчий процес, так і підготовку Конгресу, адже друкувалися «Інструкція» та «Розписи» депутатів по повітах та губерніях 7–16 січня»[11].

Процес формування національної держави українського народу відбувався досить жваво і на підконтрольній Австро-Угорщині території Галичини. Серед основних політико-правових державницьких концепцій домінувала ідея парламентаризму як основи розвитку української державності. «Організацію і об'єднання національних сил, конституювання української державності в Австрії здійснювала українська парламентська репрезентація рейхстагу. У жовтні 1918 р. у Львові за ініціативою парламентської фракції українських депутатів в австрійському парламенті було скликано з'їзд українських депутатів від Галичини і Буковини та обрано Українську Національну Раду – представницький орган національних інтересів українського народу в Австро-Угорщині. На з'їзді було також ухвалено статут УН Ради, в якому визначався її склад та голова – Є. Петрушевич. Українська Національна Рада утворила три комісії(делегатури: загальну (під керівництвом Є. Петрушевича), організаційну

для Галичини (на чолі з К. Левицьким) і організаційну для Буковини (на чолі з О. Поповичем). Була також обрана Президія Ради, яка представляла її між сесіями (очолювана Є. Петрушевичем)»: - зазначає В. Лісова[11].

Аналіз Статуту Української Національної Ради, що прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 року чітко засвідчує концептуальність парламентаризму для тогочасних політичних партій що об'єдналися в Національну раду. Ідеї представницької демократії виражені в наступних положеннях Статуту:

Параграф 1. Українська Національна Рада є Конституантою тієї частини українського народу, яка живе в австро-угорській монархії, на цілій його етнографічній території.

Параграф 2. Українська Національна Рада має право і обов'язок:

а) виконати в хвили, яку признає за відповідну, іменем українського народу австро-угорської монархії, його право самоозначення та рішити про державну долю всіх областей, заселених тим народом;

б) підприняти усі постанови та заходи репрезентативного, законодавного та адміністративного характеру, щоби своє рішення під а) перевести в життя.

До складу Української Національної Ради входили:

а) члени Палати Панів австрійської Державної Ради, української народности;

б) українські послы до австрійської Державної Ради з Галичини і Буковини;

в) українські послы Краєвих Соймів;

г) члени партійних організацій з усіх українських областей, по трьох з кожної партійної організації[29].

«Після проголошення ЗУНР, 1 листопада 1918 р. Національна рада втілювала вищу владу. Пізніше вищим органом влади мали стати Установчі збори або однопалатний Сейм. УН Рада вжила законодавчих заходів щодо

побудови системи місцевих представницьких органів влади та державного управління. Ще 1 листопада 1918 р. вона видала розпорядження, згідно з яким на території Галичини ліквідовувались усі колишні органи влади і управління і створювались нові, зберігаючи існуючий адміністративно-територіальний поділ українських земель. 13 листопада 1918 р. УН Рада визначила й конституційні засади ЗУНР в ухваленому нею «Тимчасовому основному законі про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії»: вказує В. Лісова[11].

Відповідно до Тимчасового основного закону проголошувалась самостійна Західно-Українська Народна Республіка. «Права влади іменем Західно-Української Народної Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорційного права голосування без різниці пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народної Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріат».

«На початку практичної державної діяльності Української Національної Ради її склад було розширено до 152 делегатів. Вибори відбулись з 22 по 26 листопада. З усіх 52 повітів ЗУНР обиралось по 1 делегату, а відміст – по декілька: від Львова – 4, Чернівців – 2, Станіслава – 2, Перемишля – 2, Дрогобича – 1, Тернополя – 1 тощо. Щодо соціального складу, то переважали селяни та робітники, в меншості були – інтелігенція і духовенство. Практично весь склад Ради був українським, тому що поляки бойкотували вибори, а євреї і австрійці боялися бути втягнутими в українсько-польський конфлікт. Наступним етапом удосконалення структури і розширення УН Ради стало прийняття нею 4 січня 1919 р. двох законів – про Виділ УН Ради та про внесення змін до її Статуту. Згідно з першим законом функції голови держави виконував Виділ – колегіальний орган із 10 осіб. Другий закон покладав його поточну роботу на Президію УН Ради у складі президента Є. Петрушевича, чотирьох його заступників, двох секретарів та заступника секретаря. Створення

такого колегіального органу УН Ради забезпечувало безперервність її роботи, адже з огляду на воєнний час скликати часто і надовго Раду було неможливо»[11].

15 квітня 1919 року прийнято Закон «Про скликання Сейму Західної області Української Народної Республіки». Автором закону є визначний політичний діяч, науковець К. Левицький, який у даному законі втілив свою концепцію парламентаризму української держави. О. Копиленко та Б. Кіндюк зазначають: «Значний досвід депутатської діяльності в Австрійському парламенті й Галицькому крайовому сеймі дав К. Левицькому можливість підготувати законодавчий акт, який регламентував діяльність парламенту ЗУНР, що знайшло відображення в «Законі української ради про сойм». У арт. 1 визначався кількісний склад депутатів сейму – 226, з яких українці мали 160 місць, поляки – 33, євреї – 27, німці – 6. Закон регламентував проведення виборів на основі загального, рівного, без різниці статі, таємного, безпосереднього і пропорційного виборчого права, але період проведення виборів треба було визначити на засіданні сейму. Порядок проведення виборів встановлювався Відділом Української Національної Ради та підлягав опублікуванню у Віснику державних законів і розпоряджень ЗУНР. Депутати згідно з арт. 4 отримували свідоцтво, після чого мали право розпочати роботу. Дати проведення парламентських сесій згідно з арт. 5 встановлювались починаючи з 15 квітня 1919 р., а їх скликання покладалося на голову сейму. Перше засідання сейму, як указувалось в арт. 6, відкриває його голова, а проведення покладається на найстаршого за віком депутата. Згідно з арт. 8, закони, що їх прийняв сейм, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади та місцевого самоврядування на території ЗУНР»[12]

2.3. Культура парламентаризму в сучасній Україні

Демократичний вибір народу України в кінці ХХ в. став потужним імпульсом для розвитку сучасного українського парламентаризму. Багато в чому завдяки українському парламенту, якому вперше доводиться самостійно вирішувати масштабні суспільні проблеми, виробляти оптимальні соціально-правові механізми прийняття державних рішень, громадяни України, на наш погляд, все більше розуміють, що демократія - справа непроста, що багато чому потрібно вчитися і влади, і суспільства.

Для України вкрай актуальним є подолання гострого протиріччя між об'єктивно провідною роллю парламенту в розвитку і зміцненні демократії і його суб'єктивно негативним сприйняттям останнім часом в суспільстві. Подібні емоції викликаються, зокрема, розчаруванням в реформах, в конкретних партіях, депутатах, яких більше хвилюють власні егоїстичні інтереси, ніж турбота про людей. Не секрет, що депутати нерідко демонструють низьку культуру, брутальна поведінка, нездатність домовлятися для забезпечення ефективної політики в інтересах всього народу.

Аналіз роботи Верховної Ради України в каденціях 1996-2014 років дає нам підстави звернути увагу політичної науки до ряду актуальних проблем, ігнорування яких могло б гальмувати рух до справжньої демократії на відміну від декларативної, ритуальної, домагатися помітного поліпшення якості прийнятих законів[21].

Ми поділяємо точку зору тих дослідників, які вважають парламентаризм явищем, яке не вміщається в рамки парламенту, а поширюється на незрівнянно більший простір. Вважаємо перспективним як у науковому, так і в практичному плані визначати парламентаризм як співтворчість держави і суспільства на шляху демократичного розвитку, що вимагає прийняття морального імперативу, за провідної ролі парламенту[16].

Така співтворчість об'єктивно може бути результативною у разі постійного відчуття державою і суспільством один одного, усвідомлення партнерами важливості діалогу влади і суспільства, всіх його громадян, готовності до

такого діалогу, вироблення механізмів, результатів співтворчості на базі зазначеного діалогу, що і буде свідчити про культуру парламентаризму в нашому визначенні. З численних визначень культури, домінуючих в науці, найбільш продуктивним в нашому контексті виступає розгляд культури в тісному взаємозв'язку з діяльністю людей, формуванням їх як особистостей, її зміст визначається тріадою «система вірувань, система цінностей, система норм «Можна погодитися, що «найсучасніша техніка перетворюється на непотрібний мотлох, якщо ті, кому належить управляти нею, втратили віру і волю, дезорієнтовані і деморалізовані»[21].

Досвід політичної еволюції свідчить, що після подолання тоталітаризму, авторитарних доктрин в суспільстві моральні проблеми почали відсуватися на другий план, інтереси викликають в більшій мірі питання доходу, вигоди, ідеали та цінності знецінюються. Така ситуація збіглася в часі з проблемами, які постали перед усім планетарним співтовариством на порозі ХХІ ст. Мова йде «Про необхідність нових моральних принципів, в основі яких лежить вміння людства жити в злагоді з Природою, її законами «Повернути або створити на новій основі моральні орієнтири, моральних лідерів здатна лише справжня культура, яка означає «еволюцію людей до більш високої організації і більш високої моральності», «є результатом взаємодії оптимістичного світогляду і етики».

Забезпечення правових передумов і ефективних форм діалогізації парламентської комунікації визначає сам зміст поняття «культура парламентаризму». Розвиток культури парламентаризму виступає надійним механізмом збереження відносин солідарності і довіри в суспільстві.

Запропоноване поняття виводить розгляд проблем самого парламенту і проблем розвитку суспільства за межі їх уявній нерідко окремо. Адже тільки на шляху розгляду їх взаємодії і взаємовпливу можна знаходити резерви зміни на краще якісних характеристик як влади, так і суспільства. Показово, що основним предметом аналізу дослідження парламентів, проведеного з ініціативи Міжпарламентського Союзу та Програми розвитку ООН, основні

результати якого були опубліковані в квітні 2012 р, стала еволюція відносин, взаємодії між громадянами і парламентом. При всій відмінності цих проявів в різних країнах звертає на себе увагу загальна тенденція зростання вимог до парламентів з боку суспільства[21].

Домінуючими викликами для парламентів виступають вимоги: отримання більшого обсягу інформації про парламентську діяльність і можливості впливу на неї; посилення підзвітності парламентів і їх здатності реагувати на суспільні запити; надання послуг відповідно до потреб громадян.

У процесі нашого дослідження роботи Верховної Ради України ми виходили з необхідності поєднання емпіричного і нормативного аналізу, враховуючи їх діалектичний взаємозв'язок. Бо нормативний аналіз без емпіричної основи може приводити до висновків, які далекі від реальності, а емпіричний аналіз при відсутності нормативних висновків - «до створення фактичної структури в вакуумі».

Відкритість парламенту в усьому світі розглядається сьогодні як головний чинник його ефективної діяльності, яка у вирішальній мірі сприяє множенню сили демократичної форми правління. Українському парламенту належить вирішити складне завдання - забезпечити максимальну наближення інтересів соціуму до механізму їх законодавчої імплементації, що неможливо без всебічного розвитку його взаємозв'язків зі структурами громадянського суспільства, в цілому з суспільством, а також без розвитку культури парламентаризму. Це обумовлює необхідність:

- усунення серйозних недоліків в механізмах представництва і обліку в парламенті соціальних інтересів різних верств населення;
- всеохоплюючої інформаційної відкритості законодавчого органу;
- використання на повну потужність продуктивної сили комунікації, зміст якої розкриває Ю. Хабермас в рамках теорії комунікативної дії[34].

На жаль, на практиці влада нерідко піддається спокусі вважати себе уособленням «публічного інтересу», а альтернативні точки зору - замахом на свій суверенітет. На наш погляд, подолання такого становища може успішно

відбуватися на шляху розуміння і державою, і суспільством того, що тільки в спільному співтворчості, а не в протистоянні можна досягти безумовних успіхів. Тоді будуть створюватися і розвиватися небачені раніше форми співтворчості держави і новітніх соціальних рухів, збагачуватися політична практика. Тобто владі належить долати негативне ставлення до громадянської активності, а суспільству - відчувати, що значному потенціалу громадянських почуттів, громадянської відповідальності ніщо не заважає реалізовуватися, що існують або оперативно створюються конкретні механізми, шляхи його затребуваності і реалізації. Інакше - виснажлива боротьба, протистояння, протести, чергові революції.

При такому підході і загальна культура особистості, і правова культура громадян, і політична культура, і організаційна культура парламенту, і професійна культура державних службовців в органах влади не виступають як існуючі окремо, а зливаються в єдину інтегральну передумову ефективної влади і, в першу чергу, парламенту. Без такої діалектичної взаємодії парламенту з суспільством не може бути ні професійного складу парламенту, ні якісних законів.

2. Характер політичного діалогу на сучасному етапі нашого історичного розвитку повинен визначатися, як відомо, не тільки усвідомленням пережитих народом минулих страждань, але і розумінням того, що людство вступило в епоху небачених ризиків, небезпек, викликаних техніко-економічними новаціями.

Це ускладнює політику, вимагає обережності, виваженості, відповідальності, вносить корективи в визначення меж політичного і неполітичного. Справедливо помічено, що в суспільстві загального ризику дійсно виникають нові вимоги до демократії. З метою захисту від небезпеки воно несе в собі тенденцію до «легітимного» тоталітаризму, який прагнучи уникнути гіршого може створити найгірше[21]. З нашої точки зору для захисту демократичних принципів як раз дуже важливо культивувати в суспільстві демократичний спосіб мислення і дії, у всіх дискусіях і діях, перш за все політиків, тримати в центрі уваги забезпечення продовження життя на планеті,

а не індивідуальні егоїстичні інтереси, забезпечувати людський вимір економіки і політики.

Професійне зростання Верховної Ради України ми схильні пов'язувати саме з розвитком культури парламентаризму. Це передбачає:

- гуманізацію політичного діалогу;
- співпрацю з структурами громадянського суспільства на рівні кожного парламентського комітету;
- забезпечення гендерної рівноваги в парламенті;
- вдосконалення професійного навчання для депутатського корпусу, і для апарату парламенту, і для помічників-консультантів народного депутата України.

Велике значення має подальше вдосконалення Законів України «Про Регламент Верховної Ради України», «Про комітети Верховної Ради України» з метою надання нормам, визначальним взаємодія парламенту з суспільством, імперативного характеру. Важливим представляється значне посилення роботи парламенту з молоддю, використання багатого європейського досвіду роботи в зазначеному напрямку.

Успішне здійснення демократичних перетворень можливе лише за умови: подолання недооцінки культури як людської форми існування, могутнього фактора суспільного демократичної консолідації; забезпечення значного підвищення рівня правової, політичної, професійної культури громадян; піднесення моральних цінностей в діяльності політичних партій, політичних лідерів на всіх рівнях влади, серед всіх верств населення, в економіці, політиці, повсякденному житті як протипоказ «економічному людині» епохи глобалізму.

Очевидно, що рішення проблем розвитку культури парламентаризму перебуває в залежності від затвердження в країні конституційно закріпленого принципу верховенства права. Бо право має бути вище політики, саме право має бути відповідає за саму державу, яке забезпечує права і свободи людини і громадянина, зокрема їх право брати участь у законотворчій діяльності. Нагальною потребою виступає забезпечення повної інформаційної відкритості

в роботі кожної гілки влади і, в першу чергу, парламенту, кожного парламентського комітету, діючого зворотного зв'язку з виборцями, розвитку електронного урядування.

На шляху розвитку культури парламентаризму відкривається вся масштабність і складність спільного рішення державою і суспільством завдання на тривалу перспективу із забезпечення гідного життя всіх громадян, і тільки на цьому шляху, на наше переконання, таке рішення можливо.

ВИСНОВКИ

Здійснивши дослідження теоретичних засад парламентаризму, зокрема ідей парламентаризму у вітчизняній політичній думці, варто зазначити що поставлені у вступі завдання були повною мірою висвітлені та їх можна представити у вигляді узагальнень за кожним дослідницьким завданням. Отож дослідивши сутність парламентаризму у сучасних, зарубіжних та вітчизняних концепціях, встановлено, що у сучасній політичній думці сформовано два основних підходи до інтерпретації парламентаризму, а саме:

В рамках першого підходу парламентаризм розглядається як форма державного правління. Проте, на нашу погляд даний підхід до природи парламентаризму корінним чином спрощує його сутність. Світовий досвід державного будівництва свідчить про те, що форма правління вказує на джерело влади, де можливі різні варіації її реалізації на практиці - через монарха (монархія) або народ (республіка), а органи представницької влади існують незалежно від форми правління. Отже, парламентаризм можна визначити не як самостійну форму правління, а як спосіб організації державної влади в рамках тієї чи іншої форми правління.

Другий напрямок в більшій мірі орієнтовано на теоретико-політологічний аналіз і розглядає парламентаризм через систему організації та функціонування державної влади, яка повинна базуватися на поділ влади, дотриманні інтересів всіх соціальних груп, багатопартійності і плюралізму, гарантії і захисту прав і свобод людини і громадянина.

Головними сутнісними ознаками сучасного парламентаризму є: взаємодія громадянського суспільства і держави; представницьке начало; верховенство парламенту; демократичність.

Проаналізувавши загальні аспекти парламентаризму дійшли до висновку, що парламент як інститут репрезентує загальну волю народу, раціоналізує і надає юридичну форму у формі законопроектів і законів. В якості інституту парламент є індикатором довіри суспільства до інституційної конфігурації влади. Парламент розглядається, згідно з другим підходом, перш за все, як

діяльність, як спектр напрямків діяльності депутатів, що мають морально-ідеологічний зміст.

Парламент є певною репрезентацією політичної ідеології суспільства, що відображується в складі партійних фракцій. Ідеї свободи, миру, справедливості набувають певну конфігурацію. Маніфестація як апологетики, так і невігластва не є домінантними формами інтерпретації парламентаризму в сучасній практиці, що демонструють практики виборчих кампаній. Неоднозначність їх інтерпретацій корениться в суперечливій природі парламентаризму.

Таким чином, парламентаризм, виходячи з його походження, поділяється на два типи, кожен з яких містить в собі свої іманентні цілі. Парламентаризм являє собою складне й суперечливе інституційне і духовне утворення, що має в своїй основі реальну діяльність по взаємодії суспільства і держави.

Проаналізувавши розвиток ідей парламентаризму варто зазначити, що Витоки парламентаризму в історії української держави деякі дослідники шукають у Київській Русі через діяльність віче, боярських радах Галицько-Волинського князівства. Проте, оскільки предметом нашого дослідження виступає парламентаризм у сучасному розумінні, то варто розглянути його в межах політичних концепцій XIX та XX століття де зародилось сучасне уявлення про парламентаризм в українській політико-правовій думці. Проте реальне втілення ідей парламентаризму у вітчизняній практиці вперше на конституційному рівні в сучасному розуміння реалізовано в Конституції Пилипа Орлика. Яка передбачала створення законодавчого, представницького органу Старшинської ради.

У XIX столітті центром формування політичної думки України стає Київ. Саме в ньому в межах діяльності Археологічної комісії визріла нова плеяда громадсько-політичних та культурних діячів України з-поміж яких вирізняються: М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко. Ідеї парламентської республіки були виражені в Статуті Кирило-Мефодіївського товариства «Закон Божий (Книги буття українського народу)». Літературно-художнє вираження

ідей української державності її представницької демократії були репрезентовані для українського народу творчістю Т. Шевченка.

В подальшому ідеї української парламентської республіки стали надихати молодий громадівський рух, зокрема знайшли своє вираження у статутних документах Братства тарасівців, продовжувачем діяльності якого став М. Міхновський. М. Міхновський у своїй промові «Самостійна Україна» формує концепцію української державності на основі представницької демократії, що знайшло своє закріплення у підготовленому ним для партії УНП Проекту Основного Закону «Самостійної України», в якому були закладені основні принципи сучасного розуміння парламентаризму: свобода і рівність громадян, загальне виборче право, право громадян формувати свої політичні об'єднання, діяльність вищого представницького законодавчого органу, свобода слова та інше.

З контексту парламентаризму республіканського типу вибиваються погляди які презентує В. Липинський, висуваючи ідею парламентської монархії, що знайшла своє втілення в концепції «класократії» у якій парламент функціонує як орган представництва продуцентів – класів виробників, зокрема хліборобського. У той час як гетьману належить роль глави держави, що забезпечує її стабільність та історичну тяглість а також виконує функцію узгодження інтересів класів продуцентів, вбачаючи у діяльності політичних партій деструктивний елемент державотворення. Проте погляди В. Липинського дещо демократизувались і змінились на користь представницької демократії і республіканського типу правління, що виражалось у програмі його Української демократичної хліборобської партії.

Дослідивши реалізацію ідей парламентаризму в період відродження української державності в першій половині ХХ ст. можна зробити наступні висновки: ідеї парламентської республіки М. Грушевського знайшли своє втілення в діяльності Центральної Ради Української Народної Республіки. Ідеї парламентаризму М. Грушевського, В. Винниченка та інших відображенні в

Універсалах Центральної Ради, а повна їх реалізація представлена в Конституції Української Народної Республіки прийнятої Центральною Радою.

Однак гетьманський переворот не забезпечив реалізації конституційних засад парламентаризму, а сприяв поверненню до ідей монархічної організації влади та згортання представницької демократії.

Процес формування національної держави українського народу відбувався досить жваво і на підконтрольній Австро-Угорщині території Галичини. Серед основних політико-правових державницьких концепцій домінувала ідея парламентаризму як основи розвитку української державності. Дані ідеї були втілені у діяльності Української Національної Ради та знайшли своє втілення в політико-правових концепціях К. Левицького.

Аналіз Статуту Української Національної Ради, що прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 року чітко засвідчує концептуальність парламентаризму для тогочасних політичних партій що об'єдналися в Національну раду. 15 квітня 1919 року прийнято Закон «Про скликання Сейму Західної області Української Народної Республіки». Автором Закону є К. Левицький, який у даному законі втілив свою концепцію парламентаризму української держави.

Проаналізувавши особливості реалізація парламентаризму та його культуру в сучасній Україні встановлено, що для України вкрай актуальним є подолання гострого протиріччя між об'єктивно провідною роллю парламенту в розвитку і зміцненні демократії і його суб'єктивно негативним сприйняттям останнім часом в суспільстві. подібні емоції викликаються, зокрема, розчаруванням в реформах, в конкретних партіях, депутатах, яких більше хвилюють власні егоїстичні інтереси, ніж турбота про людей. Не секрет, що депутати нерідко демонструють низьку культуру, брутальна поведінка, нездатність домовлятися для забезпечення ефективної політики в інтересах всього народу.

Професійне зростання Верховної Ради України пов'язане саме з розвитком культури парламентаризму, що передбачає: гуманізацію політичного діалогу; співпрацю з структурами громадянського суспільства на рівні кожного

парламентського комітету; забезпечення гендерної рівноваги в парламенті; вдосконалення професійного навчання для депутатського корпусу, і для апарату парламенту, і для помічників-консультантів народного депутата України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про Вищий антикорупційний суд: Закон України від 7 червня 2018 р. № 2447-VIII. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua>
2. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII, редакція від 8 липня 2018 р. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua>
3. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Закон України від 18.10.2006 № 251-V (251-16), редакція від 28.04.2020. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 50. Ст. 496.
4. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII, редакція від 27.10.2020. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
5. Методичні рекомендації щодо підготовки антикорупційних програм органів влади : Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 19 січ. 2017 р. № 31. URL : <https://nazk.gov.ua> 7
6. Про затвердження Типової антикорупційної програми юридичної особи: Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 2 берез. 2017 р. № 75. *Офіційний вісник України*. 2017. № 22. Ст. 645.
7. Довідковий документ ООН про міжнародну боротьбу з корупцією (квітень 1995 р.). Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua>
8. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 49 (Конвенцію ратифіковано із заявами Законом № 251-V (251-16) від 18.10.200).

9. Барановський О., Сіденко В. Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні. *Національна безпека і оборона*. 2004. № 2. С. 8-9.
10. Бочарников И. В. Зарубежный опыт противодействия коррупции / И. В. Бочарников. URL : <http://www.budgetrf.ru>
11. Брус Т. М., Аршиннікова А. В. Корупція в органах державної влади: причини виникнення та досвід роботи. *Держава та регіони*. Серія : Держ. упр. 2018. № 4. С. 36-41.
12. Веліканов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / С. В. Веліканов. Харків, 2002. 218 с.
13. Власенко М. А. Политико-правовые аспекты противодействия коррупции в России / М. А. Власенко. *Каспийский регион: политика, экономика, культура*. 2010. № 1 (22). С. 66–71.
14. Головкін Б. М. Механізм запобігання корупції. *Часопис Київ. ун-ту права*. 2018. № 4. С. 254-260.
15. Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування: монографія / за ред. Ю.В. Ковбасюка, В. Л. Федоренка. К. : Видавництво Ліра-К, 2016. 524 с.
16. Дмитрієв Ю. В. Механізми оцінки та мінімізації корупційних ризиків у системі державного управління України автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Маріуполь, 2018. 20 с.
17. Задорожний С. А. Механізми запобігання та протидії корупції в органах місцевої влади : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Івано-Франківськ, 2017. 251 с.
18. Зарандия Д. А. Политическая коррупция как форма теневой власти : дисс. к.п.н. Ростов-на-Дону, 2012. 158 с.

19. Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2020 – 2024 роки. URL : <https://nazk.gov.ua>
20. Інформація про Національне агентство з питань запобігання корупції. URL : <https://nazk.gov.ua>
21. Квон Д. А. Политическая коррупция: понятие, цели, субъекты. *Власть*. 2015. № 7. С. 45-52.
22. Корж І. Політична корупція та правова безпека України. *Право України*. 2009. № 6. С. 55-60.
23. Коррупция и бюрократизм: истоки и пути преодоления: Темат. сб. / [Отв. ред. Иванов Г. И.]. М. : РАГС, 1998. 137 с.
24. Корупція як негативне соціальне явище : шляхи її подолання в Україні та міжнародний досвід / І. М. Різак, Ю. М. Бисага, М. М. Палінчак [та ін.]. Ужгород : Ліра, 2004. 62 с.
25. Кохан Г. Політична корупція. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник. Львів : Новий Світ-2000, 2015. 491 с.
26. Кравченко А. И. Социология девиантности. М. : МГУ, 2003. 727 с.
27. Криминология. Учебник. Под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. М. 1995. 262 с.
28. Кримінальна відповідальність за окремі злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : [наук-практ. посіб.] / за заг. ред. Ю. В. Ударцова. К. : Алерта, 2013. 180 с.
29. Кушнар'ов І. В. Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація : монографія. Київ : Юридична думка, 2018. 408 с.
30. Лопушинський І. П. Криптократія (тіньова влада) як протипага публічній владі / І. П. Лопушинський, О. В. Акимченков. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2016. № 2. Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua>

31. Лунеев В. В. Политическая коррупция в России (Вступительное слово). *Организованная преступность, терроризм и коррупция : Криминологический ежеквартальный альманах*. Вып. 1. М. : Юристъ, 2003. С. 71.
32. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. М. : НОРМА, 1999. 525 с.
33. Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції : дис. ... доктора юрид. наук. Київ, 2002. 424 с.
34. Мельник М. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. Київ : Атіка, 2001. 304 с.
35. Мельник М. Політична корупція : сутність, чинники, засоби протидії. *Національна безпека і оборона*. 2009. № 7. С. 67-68.
36. Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / за ред. Б. В. Романюка, М. І. Камлика. Київ : Школяр, 1999. 480 с.
37. Мініч Р. Боротьба з корупцією : чого вчить досвід ЄС. Європейська правда. URL : <https://www.eurointegration.com>
38. Нисневич Ю. А. Политическая коррупция : определение, формы проявления, механизм и ресурсы. В кн. : Технологизация политических процессов в условиях глобализации : теория, опыт, перспективы. Материалы Международной научно-практической конференции, Москва 19 октября 2012 г. М. : Федерация мира и согласия, 2012. С. 193-201.
39. Нонік В. В. Антикорупційна політика: проблеми реалізації в українських реаліях. *Вісн. Нац. ун-ту цивіл. захисту України*. Серія : Держ. упр. : зб. наук. пр. 2018. Вип. 2(9). С. 47-57.
40. Овчинский В. С. Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмыыванием преступных доходов: Сб. документов. М. : Инфра-М, 2010. 639 с.

41. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. М. : ИТИ Технологии ; Издание 4-е, доп. 2006. 944 с.
42. Політична корупція як явище : підходи до визначення. URL : <https://razumkov.org.ua>
43. Предборський В. А. «Автономна тіньова держава» як загроза національній безпеці. *Формування ринкових відносин в Україні : зб. наук. пр. Науково-дослідного економічного ін-ту Мін-ва економіки України*. К., 2016. Вип. 1. - С. 3-7.
44. **Предборський В. А.** «Корупційна пастка» влади: причини існування, зміцнення. *Корупційна злочинність у міжнародному вимірі : форми, методи та засоби протидії : матеріали Міжнар. круглого столу (Київ, 9–10 листоп. 2017 р.)*. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 52-57.
45. Противодействие коррупции : пособие для реализации содержания образовательных программ высшего образования I ступени и перепідготовки руководящих работников и специалистов / авт.-сост. А. В. Лешков. Гомель, 2018. 96 с.
46. Расюк Е. В. Антикорупційна політика України – один із пріоритетів запобігання та протидії корупції. *Актуальні проблеми кримінологічної політики в Україні : матеріали міжвузівської наук.-теорет. конф. (м. Київ, 25 квіт. 2012 р.)*. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – С. 48–53.
47. Римское право. Понятие, термины, определения / М. Бартошек. - М., 1989. - 448 с.
48. Роуз-Екерман С. Корупція та урядування. Причини наслідки та зміни/ Кокізіук С., Ткачук Р. (пер.) К. : «К.І.С», 2004. 296 с.
49. Рубинский Ю. Франція : коррупция и борьба с ней. URL: www.ieras-library.ru
50. Рудень Д. М. Міжнародний досвід діяльності органів із запобігання корупції. *Молодий вчений*. 2019. № 1, ч. 2. С. 141-145.

51. Сахань О. М. Корупція в сучасній Україні як джерело деструктивності влади. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2015. № 4. С. 112–129.
52. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації: результати соціологічного дослідження. Центр Разумкова. URL : <http://razumkov.org.ua>
53. Тихомиров Ю. А., Трикоз Е. Н. Право против коррупции. *Журнал российского права.* 2007. № 5. С. 39.
54. Тіньков А. Л. Особливості протидії політичній корупції в країнах ЄС. *Державне управління: теорія та практика.* 2011. № 2. URL : <http://www.nbu.gov.ua>
55. Турчинов К. О. Політична корупція. Причини виникнення та правові механізми її подолання / К. О. Турчинов. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2017. № 3. С. 19-23.
56. Хрестоматия по проблематике политической коррупции (видержки из актуальных научных трудов) Составитель – Дар'я Чуева. URL : <https://www.law.msu.ru>
57. Черная бухгалтерия Партии регионов. *Інтернет-видання «Українська правда».* URL : <http://www.pravda.com.ua>
58. Чуклинов А. Е. Административный ресурс как специфическая форма политической коррупции: специализированный учебный курс. Саратов, 2004. 50 с.
59. Щербакова К. Антикорупційні програми як складова системи запобігання і протидії корупції. *Юридична газета.* 2019. 25 черв. (№ 25/26). С. 32 – 33.
60. Яковлев Д. Опортуністична поведінка як складова політичних реформ. *Людина, суспільство, політика: актуальні виклики*

сучасності : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 22-23 травня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 202-204.

61. Якушик В., Ватсон Ш., Малеев К. Коррупция как общественный феномен. *Политическая мысль*. 1994. № 4. С. 25-31.
62. Amundsen I. Political corruption. An Introduction to the Issues. – Chr. Michels Institute, Bergen, 1999, p. 3-4. Modeofaccess : <http://www.cmi.no>
63. Rose-Ackerman S. Corruption : A study in political economy. N.Y., 1978.
64. The Constitution (731/1999) 11.07.1999. *Finlex.fi*. Modeofaccess : <http://www.finlex.fi/en>
65. Transparency International / Corruption Perceptions Index : Modeofaccess : <http://www.transparen/cy.org>
66. What is political corruption? Сайт U4 Modeofaccess : <http://www.ua>